

**ВІДОБРАЖЕННЯ ДОБИ КОЗАЧЧИНИ
У ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИХ ПОЛЯХ ЕПІТЕТИХ
СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ (ЗА РОМАНОМ П. КУЛІША «ЧОРНА РАДА»)**

Марина ТУНИЦЬКА, доктор-конференціар,
Бельцький державний університет, Молдова

Summary: *The article is devoted to the analysis of semantic and stylistic functions of adjective phrases which function as epithets in the historical novel «Чорна рада» by P. Kulish.*

Key-words: *epithet, semantic and function field, national and cultural component, stereotyped phrases.*

Епітетні словосполучення становлять цінне джерело як зображальні та експресивно-оцінні компоненти індивідуального стилю П. Куліша, зокрема його історичного роману «Чорна рада».

На підставі текстуального аналізу роману нами виявлено вербалізовані концепти національної історії (вони стосуються доби Козаччини XVII ст.) в художньо-історичному осмисленні П. Куліша.

Епітетні словосполучення постали об'єктом нашого дослідження як структурні компоненти художнього тексту, як засоби мовної стереотипізації відповідних семантичних полів, за допомогою яких актуалізується історична мовна картина світу. Такими мікрополями є: «Історична доба», «Україна», «Запорізька Січ», «Козацтво».

У семантичній структурі макрополя «Історична доба» домінантною є сема «час». Як мовообраз історичної доби постає синонімічний ряд: *лихоліття, час, година, хвиля, руїна, старовина, старосвітичина, Хмельниччина*.

Слова *старовина та Хмельниччина* здебільшого несуть позитивне навантаження. Народ жаліє за часами Хмельниччини. Наприклад: *«От же минули, мов короткі свята, десять рік Хмельниччини»* (Куліш 2003: 23)*. «Знаєте,

* Далі вказуватимуться тільки сторінки роману.

тоді ще **Хмельниччина** тільки що втихла, так любив народ, дивлячись, споминати, як наші за себе оддячили» (с. 47). «У **Хмельницину** рідко який шляхтич зачепивсь на Вкраїні, приставши у козацтво, а тепер їх не перелічиш» (с. 90). Щоправда, в деяких контекстах цей концепт набуває негативного сенсу: «сільська громада да їй зачне ту **Хмельницину** до свого часу прикладувати, зачне перебирати, як хто з козацької старшини розбагатів» (с. 89).

Негативний сенс концепту **старовина**. «А Васюта Ніженський водивсь у **старовину** з ляхами, так прогноза вже добрий...» (с. 27). Проте контекст може вносити і позитивний відтінок: «У **старовину**, коли дівка заручена, то вже їй годі, уже їй не кажи, що не сей, а той мені люб...» (с. 83).

За ступенем негативної експресії ключовими в мові аналізованого історичного роману виявляються слова **лихоліття** і **руїна**. Широка епітетна сполучуваність характерна для лексем **час**, **година**, **хвиля**, **старосвітщина**: **час** – смутний, небезпечний, неспокійний, тривожний, недобрий, тяжкий, поганий, каламутний, бурливий; **година** – скрутна, страшна, похмурна, нещаслива, лиха, крута; **хвиля** – важка, найтяжча. Субстантив **лихоліття** означається прикметниками, що конкретизують, уточнюють суспільно-історичні відносини з географічними сусідами України доби Козаччини: **татарське**, **польське**. Доведемо наші твердження прикладами роману «Чорна рада».

«Наступає **страшна година**: перехрестить, мабуть, нас господь ізнов огнем да мечем. Треба нам тепер такого полковника, щоб знав, де вовк, а де лисиця» (с. 24).

«Шрам і рад, що ніхто його не бачив, бо в ту **смутну годину** інший опяка не побоявся би вхопити і попового коня за поводи, питаючи, чия сторона» (с. 124).

«По стінах і по полицях у світлиці не видно було більш ні дорогої зброї, ні срібних кубків; бо в **тую неспокійну старосвітщину**, одлучаючись, не кидай було плохо дома нічого, а ховай по тайниках, по підземних скарбницях» (с. 37).

«**Не краций час** нам тепер враждовати, час за козацьку честь постояти» (с. 127).

«Похмурна, **похмурна година!** – каже сам собі Шрам» (с. 128).

«Ще Сомко не наваживсь, що в таку **трудну минуту** чинити» (с. 143).

«**Польське лихоліття** було ненависне народові і простим козакам» (с. 52).

«Далось і монастирю Печерському взнаки **батиївське лихоліття**» (с. 53).

Як бачимо, семантика назви епохи засвідчена в лексемах **нещаслива**, **страшна**, **неспокійна**, **смутна година**. Ці назви виступають номінацією відповідної історичної доби. За допомогою тексту роману можна довести, що зазначеними лексемами зафіксовано формування в колективній свідомості українців оцінки історичної доби під назвою **Руїна**.

Макрополе «Україна» в історичному романі-хроніці про добу козацтва має розгалужену лексико-семантичну структуру. Її визначають:

1) власне назва **Україна**. «**Україну** розідрали надвоє... підійму Сомка з усіма полками на Тетерю, да їй привернем усю **Україну** до одної булави» (із промови Шрама) (с. 29). «Розлилась козацька слава по всій Україні...» (с. 23).

2) інваріант її історичної назви **Велике князівство Руське**, **Русь**. «Треба нам з москалем за руки держатись. Се ж усе одна **Русь**» (с. 65). «Да тільки козацькою одвагою і держиться на Вкраїні **предся Русь** і благочестива віра!» (с. 43).

3) перифрази:

а) із семою «отчизна», «країна», «державна» – рідна земля, рідний край, козацький край, українська земля. «Піднявсь страшенний, негасимий пожегар із Запорожжя – піднявсь на ляхів і на всіх недругів **отчизни** батько Хмельницький» (с. 22). «Думав Шрам, як би **рідний край** на добру дорогу вивести...» (с. 24).

б) перифрази народнопоетичного походження – тихі води, ясні зорі, край веселий, козацька мати, козацьке серце, святооруський берег. «Три годи, як три дні, промучивсь я в проклятій неволі, на турецькій каторзі, на тих безбожних галерах; не думав уже вбачати **святооруського берега**» (с. 26). «Тільки вже при Хмельницькому одностайне за свою **козацьку мати** повстали» (с. 22). «Може, тим, що Запорожжє іспоконвіку було **серцем українським**» (с. 49).

4) назва простору – степ. «Як уже не перегороджували **степові дороги** своїми заставами, щоб не пустити нікого з України на Запорожжє, так де ж? ...Кидають сини немоцних батьків і матірок, і всяке манівцем да ночами, **степами**, тернами да байраками чимчикує на Запорожжє до Хмельницького» (с. 23). «Шрам десять років сидів зимовником серед **дикого степу на Низу**, взявши собі за жінку бранку туркеню» (с. 23).

5) пов'язані з реалією Україна власні назви Дніпро, Київ, Софія, Олег, Святослав, Дніпрові береги, Батий, Золоті ворота, по Гетьманщині та ін. «Повернулось у старого [Шрама] серце, як почув, що **козацька кров ілється понад Дніпром** через Виговського і через навіженого Юруся Хмельниченка...» (с. 23). «Чи не чував ти, що в нас діється **за Дніпром?**» (с. 26). «Мені не по нутру ота мізерная пиха, що розвелась усюди **по Гетьманщині**» (с. 30). «Весело й тяжко загадувати нам тебе, **старий наш діду Києве!**». «Уже про тих **Олегів**, про тих **Святославів**, про тії ясири половецькїї нічого й загадувати. Ту славу, тії злигодні вибила нам із голови безбожна татарва, як уломився **Батий** у твої **Золоті ворота**» (с. 39). «Ось нехай лиш господь нам допоможе **зложити докупи обидва береги Дніпрові**, тоді ми позаводимо усюди правнії суди, школи, академії, друкарні, підніmemo Вкраїну вгору і возвеселим душі тих **великих кїївських Ярославів і Мономахів**» (с. 65).

Ключові іменники вживаються в розгорнених оцінних епітетних словосполученнях з позитивною і негативною емоційною оцінкою, яку визначають найпоширеніші семи – воля, сила, багатство, єдність, страждання, святість.

Епітетні словосполучення **велика одностайна Україна** проектується на ідеали майбутнього, а вислів **Вкраїна розідрана надвоє** вказує на реальний політичний стан у державі за доби Руїни. Спільною для них є архісема **єдність**.

«Буде з нас і недавніх споминок про твою руїну, **Святий наш Києве!**» (с. 39). «Хоть же князь Олелькович Симеон підняв її [Велику церкву] знов із руїн, тільки далеко їй було до стародавньої ліпоти» (с. 53). «Прощай, **безщасна Україно!** – і кинув об землю свою шаблю [Сомко Яким] (с. 144). «Іду у Переяслав до Сомка-гетьмана; а іду от чого. **Україну розідрали надвоє**: одну часть, через недоляшка Тетерю, **незабаром візьмуть у свої лапи ляхи, а друга сама по собі перевернеться кат знає на що**» (с. 29).

Запорізька Січ – це мовно-національний образний концепт, який сформував навколо себе потужне лексико-семантичне поле (ЛСП) та розгорнуті асоціативно-образні ряди. Як художній образ ця номінація має глибоку літературну

традицію, закорінену в усній народній творчості. Запорізька Січ – козацька держава, в номінації якої актуалізуються епітетні словосполучення із стрижневим поняттям *воля*. Аргументом на користь такого твердження постають приклади з роману.

«Запорожжє іспоконвіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожжє, як у горні іскра: який хоч такий і розідми з неї вогонь. Тим-то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому!» (с. 49).

Позитивний оцінний зміст закладено в епітетах, якими оцінюються устрій, сила, міцність держави козаків: *вольна, лицарська, молода, жива, здорова республіка*. Наприклад: *«Лицар славного війська Запорозького»* (с. 47). *«Чом козацьку волю не назвати своєю»* (с. 43). *«Козаки запорізькі, живучи в диких степах, за порогами, старшину самі з себе вибирали»* (с. 22). *«І отоді-то вже «розлилась козацька слава по всій Україні...»* (с. 23).

Із фольклорними джерелами пов'язується епітетне словосполучення *славне Запоріжжя*.

У характеристиці устрою козацької республіки помітну текстову роль виконує лексика на позначення соціальних понять: *порядок, закон, звичай, право, суд, рада* та ін. Особливість епітетизації одиниць цієї лексичної мікрогрупи полягає у відносно-якісному характері означень, усталеності їх семантико-синтаксичних зв'язків із ключовими іменниками. В епітетному словосполученні *звичай козацький, січовий, давній, предковічний, стародавній, старий, святий; порядок запорізький, січовий, зразковий, військовий; закон козацький; право козацьке, гетьманське, рівне до всього; суд козацький, запорізький; рада зуповна, військова, генеральна, судня, чорна, безталанна, прикметники козицький, запорізький, січовий, гетьманський, військовий* виступають конкретно-історичними актуалізаторами часу, відтворюваного в романі, уточнюють соціально-звичаєві відносини доби Козаччини. Наприклад: *« – Отес так по-козацьки! — казав Шрам, да аж печаль свою забув, як побачив, що в Череваня ще не зовсім заснуло козацьке серце»* (с. 46). *«Як же піднялись козаки з гетьманом Остряницею, то і він [Шрам] устряв до козацького війська; бо гарячий був чоловік* (с. 21). *«Треба, кажуть, ізовзати зуповную раду, щоб і військо з Запорожжя було на раді, щоб одностайне собі гетьмана обрали...»* (с. 27). *«Дай їм усім козацьке право!»* (с. 43). *«Справимо ми вам чорну раду; тоді побачимо, хто яке матиме право!»* (с. 43). *«Корогви хрещаті давні у кишені козакам привіз – не зневажив козацької слави»* (с. 47).

Неоднакову оцінку передають епітетні словосполучення із синонімічними дистрибутами *козацтво, лицарство, товариство, товариші, братчики, народ*; пор.: *«Славне січове товариство»*; *«Уже взнали, що за хижеє птаство тії братчики»*. Історичні постаті, особи, належні до козацтва, означаються прикметниками із семою *вірний*: *християнський, православний, богомільний, богобоязний, благочестивий*. *«Жаловались миряне і попи благочестивії тільки далеким своїм землякам – козакам запорозьким»* (с. 22). *«Послужив я православному християнству з батьком Хмельницьким, послужу вам, дітки, ще й тепер»* (с. 24).

Як синонімічні функціонують епітетні словосполучення *православна віра, благочестива віра; давня батьківська церква, давня церква. «Приїхати до церков божих, до мощей святих»* (с. 42).

Через епітетні словосполучення вибудовуються синонімічні парафрази – номінації ворогів і союзників Козацької держави. Негативно-оцінну семантику містять описи ляхів і недоляшків, татар та турків. *«Давно б вас досі погані ляхи з недоляшками задушили або татарва погнала до Криму!»* (с. 43). Інше ставлення до москалів. *«Чи гаразд, чи не гаразд, а з москалем нам треба укупі жити»* (с. 64).

Таким чином, семантичне поле *«Козаччина»* об'єднує менш поширені лексичні об'єднання *«Запорізька Січ»* та *«Козацтво»*.

Досліджені епітетні словосполучення містять важливу лінгвокраїнознавчу інформацію про добу козаччини, а також відбивають особливості лінгвостилістичної структури роману-хроніки *«Чорна рада»* П. Куліша.

Література

1. Валентина, Красавіна, *Оцінка доби руїни через призму епітета (за романом П. Куліша «Чорна рада»)* // Зб. наук. Праць факультету лінгвістики Гуманітарного національного університету, Київ, 2003, вип. 7, С. 97-101.
2. Лариса, Яхно, *Пантелеймон Олександрович Куліш*. У кн.: Куліш П. О. Чорна рада: роман. Передмова, Київ, ВАТ „Видавництво „Київська правда”, 2003.
3. Оксана, Кульбабська, *Текстотворча функція епітета в художньому тексті (на матеріалі мови творів Ів. Багряного)*. Вісник ХНУ. Вип.. 742. Серія: філологія., Харків, 2006, С. 256-265.
4. Пантелеймон, Куліш, *Чорна рада*, Київ, ВАТ „Видавництво „Київська правда”, 2003.
5. Світлана, Бибик, *Словник епітетів української мови*, Київ, Довіра, 2010.
6. Семен, Пінчук, *Куліш – основоположник українського історичного роману*. В кн.: Творчі та ідейні шукання П. О. Куліша в контексті сьогодення. Збірник наукових праць до 180-річчя від дня народження П. Куліша. За заг. ред. П. П. Кононенка та І. С. Плюща, Київ, МП Леся”, 2000.